

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛЬНОТІ АНАЛІЗ ЛЮДСЬКОГО «Я»

ЗІГМУНД ФРОЙД

Зигмунд Фрейд

Психологія спільнот і аналіз людського "Я"

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=65840246

Strelbytskyy Multimedia Publishing; Київ; 2021

ISBN 9780880011792

Аннотация

«Психологія спільнот» і аналіз людського «Я» – одна з найвідоміших праць Зігмунда Фрейда – вважається також одним з найпарадоксальніших його творів. Адже тут «батько психоаналізу» виступає не як психоаналітик, а швидше як класичний психолог, який досліджує не лише особистісні, а й соціальні аспекти розвитку внутрішнього світу людини й прихованих, глибинних мотивів формування його світовідчуття.

Переклад Ярослава Мишанича.

Содержание

I. Вступ	4
II. Опис духу спільнот у Лебона	7
III. Інші оцінки колективного душевного життя	22
Кінець ознакомительного фрагмента.	31

Зігмунд Фройд

Психологія спільнот і аналіз людського «Я»

I. Вступ

Протилежність між індивідуальною психологією й соціальною психологією (або психологією спільнот), що видається на перший погляд вельми помітною, внаслідок ретельного дослідження виявляється не такою різкою. Хоча індивідуальна психологія вибудована на спостереженні за окремою людиною й вивчає ті шляхи, йдучи якими індивід прагне домогтися задоволення своїх потягів, однак у цьому їй доводиться лише зрідка, за певних виняткових умов, не брати до уваги стосунків цього індивіда з іншими індивідами. В душевному житті однієї людини інша завжди оцінюється як ідеал, як об'єкт, як спільник чи як супротивник, і тому індивідуальна психологія від самого початку є водночас і соціальною психологією у цьому поширеному, але вельми правильному розумінні.

Стосунки індивіда зі своїми батьками, з братами й сестрами, з об'єктом свого кохання, зі своїм лікарем, а отже, всі ті взаємостосунки, що були дотепер переважно предметом

психоаналітичного дослідження, можуть вважатися соціальними феноменами й бути протиставленими деяким іншим процесам, які ми назвемо нарцисичними, за котрих задоволення потягів уникає втручання інших людей або відмовляється від контакту з ними. Отже, протилежність між соціальними й нарцисичними – Блейлер сказав би, можливо, аутистичними – духовними актами належить до сфери індивідуальної психології й не може бути ознакою, що відокремлює її від соціальної психології або психології спільнот.

У згаданих вище взаємостосунках з батьками, з братами й сестрами, з коханою людиною, з другом і з лікарем людина завжди зазнає впливу лише з боку однієї особи або дуже обмеженого кола осіб, кожна з-поміж яких має величезне значення для неї. Стало звичним, кажучи про соціальну психологію чи про психологію спільнот, не звертати увагу на ці взаємостосунки й виокремлювати як предмет дослідження одночасний вплив, якого зазнає людина з боку великої кількості людей, з котрими вона пов'язана чимось одним, тоді як в багатьох інших стосунках вона може бути для них чужою. Отже, психологія спільнот досліджує окрему людину як члена племені, народу, касты, суспільного стану, інституції чи як складову одиницю людського натовпу, що зорганізувався в спільноту у певний час і для певної мети. Після того як цей природний зв'язок уривався, можна було давати оцінку явищам, що відбувалися за цих особливих умов, як вираження особливого, такого що не піддається подальшому розкладу

потягу, соціального потягу – herd instinct, group mind¹, – котрий не проявляє себе в інших ситуаціях. Супроти цього ми маємо заперечення, що нам складно надати моменту численності такого великого значення, через котре він сам собою міг би пробуджувати в душевному житті людини новий, до-тепер не активний потяг. Звернемо увагу на дві інші можливості: що соціальний потяг може не бути початковим, може підлягати подальшому розкладу і що корені його розвитку можна знайти в тіснішому колі, наприклад, у сім'ї.

Психологія спільнот хоча й знаходиться в зародковому стані, охоплює неозоре коло індивідуальних проблем і ставить перед дослідником неозору кількість завдань, котрі в наш час навіть не відокремлені ще цілком одне від одного. Одна лише класифікація різноманітних форм спільнот і опис психічних феноменів, що виявляються включення у спільноти, потребують пильного спостереження й старанного викладу; з цього питання вже існує багата література. Той, хто порівнює розміри цієї невеликої праці з обсягом психології спільнот, той, звісно, одразу зрозуміє, що мова тут лише про невелику кількість питань з усього матеріалу. І справді, тут будуть розглянуті деякі питання, до котрих дослідження глибин психоаналізу виявляє особливу цікавість.

¹ Стадний інстинкт, групова свідомість.

II. Опис духу спільнот у Лебона

Замість визначення духу спільнот мені видається доцільнішим почати з виявлення його проявів і вихопити з них деякі особливо вражаючі й характерні факти, з котрих можна почати дослідження. Ми досягнемо і тієї й тієї мети, якщо звернемося до деяких сторінок з книжки Лебона «Психологія спільнот»², що цілком заслуговує на широку популярність.

З'ясуємо для себе знову суть справи: якби психологія, предметом дослідження котрої є схильності, потяги, мотиви й наміри індивіда аж до його вчинків і стосунків із своїми ближніми, цілковито виконала своє завдання й з'ясувала б всі ці взаємостосунки, то вона опинилася б раптом перед новим завданням, котре вона не змогла б виконати: їй довелося б пояснити той вражаючий факт, що індивід, який став для неї зрозумілим, за певної умови відчуває, мислить і чинить інакше, ніж на це можна було б очікувати, й цією умовою є залучення до людського натовпу, що набув якостей психологічної спільноти. Що таке «спільнота», завдяки чому вона набуває здатності справляти такий потужний вплив на духовне життя індивіда і в чому полягає духовна зміна, до котрої вона підштовхує індивіда?

² Г. Лебон. «Психология народов и масс». С.-Петербург, вид. Ф. Павленкова, 1896.

Відповідь на ці три питання є завданням теоретичної психології. Вочевидь, краще за все починати з третього питання. Спостереження за зміненою реакцією індивіда дає матеріал для психології спільнот; кожній спробі пояснення має передувати опис того, що має бути пояснене.

Я цитую слова Лебона. Він пише: «Найдивовижніший той факт, котрий спостерігали в одухотвореному натовпі (*psychologische Masse*), був такий: якими б не були індивіди, з яких він складається, яким би не був їхній спосіб життя, справи, їхній характер чи розум, самого їхнього перетворення на натовп достатньо для того, щоб у них виник різновид колективної свідомості, що примушує їх відчувати, думати й чинити зовсім інакше, ніж думав, чинив і відчував би кожен з них окремо. Є такі ідеї й почуття, котрі виникають і перетворюються на вчинки лише в індивідів, з яких складається натовп. Одухотворений натовп є тимчасовим організмом, утвореним з елементів різного роду, котрі на одну мить об'єдналися разом, так само, як об'єднуються клітини, з котрих складається живе тіло, що вони утворюють шляхом такого об'єднання нову істоту, яка має властивості, відмінні від тих, котрі має кожна клітина окремо».

Ми дозволимо собі перервати виклад Лебона нашими коментарями й висловлюємо тут наступну заувагу: якщо індивіди в спільноті поєднані в одне ціле, то має існувати щось таке, що поєднує їх одного з одним, і цією об'єднувальною ланкою може бути саме те, що властиве для спільноти. Про-

те, Лебон не дає відповіді на це питання; він досліджує зміни, що відбуваються з індивідом в спільноті, й описує його словами, котрі цілком узгоджуються з головними передумовами нашої психології глибин:

«Неважко помітити, якою мірою окремих індивід відрізняється від індивіда в натовпі, та набагато важче зрозуміти причини цієї різниці.

Для того щоб бодай якось з'ясувати ці причини для себе, ми повинні пригадати один з постулатів сучасної психології, а саме: що прояви несвідомого грають видатну роль не лише в органічному житті, але й у породженнях розуму. Свідоме життя розуму є лише дуже невеликою частиною порівняно з його несвідомим життям. Найтонший аналітик, найуважніший спостерігач у змозі помітити лише дуже невелику кількість несвідомих рухів, котрі ним керують. Наші свідомі вчинки беруть початок із субстрату несвідомого, що створюється переважно під впливом спадковості. У цьому субстраті містяться численні спадкові залишки, котрі є, власне, духом раси. Крім причин, які ми визнаємо відкрито, які керують нашими діями, існують ще потаємні причини, у котрих ми не зізнаємося, але за цими потаємними є ще більш таємничі, тому що вони невідомі навіть нам. Більшість наших щоденних вчинків викликані прихованими рухами, котрі вислизують з нашого поля зору».

У спільноті стираються, на думку Лебона, індивідуальні досягнення людей, і завдяки цьому зникає їхня оригіналь-

ність. Расове несвідоме виходить на перший план, гетерогенне тоне в гомогенному. Ми скажемо: психічна надбудова, що так по-різному розвивалася в різних індивідуумів, розсипається, й при цьому спостерігаємо однорідний у всіх несвідомий фундамент.

Таким чином була б втілена середня характеристика індивідів, з яких складається спільнота. Проте Лебон вважає, що у них проявляються нові риси, яких вони дотепер не мали. Обґрунтування цього він шукає в трьох різних чинниках:

«Перша з цих причин полягає у тому, що індивід у натовпі набуває, завдяки лише чисельності, усвідомлення нездоланної сили, й це усвідомлення дозволяє йому керуватися такими інстинктами, котрим він ніколи не дасть волю, поки залишається на самоті. У натовпі він тим менш схильний до загнuzдання цих інстинктів, бо натовп анонімний і тому не бере на себе відповідальності. Відчуття відповідальності, яке завжди стримує окремих індивідів, цілковито зникає у натовпі».

Ми, з нашого погляду, не надаємо великого значення появі нових рис. Нам достатньо сказати, що індивід знаходиться у спільноті в таких умовах, які дозволяють йому відкинути витіснення своїх несвідомих потягів. Нібито нові риси, котрі з'являються в індивіда, є проявами цього несвідомого, у якому міститься все зло людського єства; нам нескладно зрозуміти зникнення совісті чи відчуття відповідальності за цих умов. Ми вже давно стверджували, що ядром так званої

совісті є «соціальний страх».

Деяка відмінність погляду Лебона від нашого виникає завдяки тому, що його уявлення несвідомого не цілком поєднується з уявленням про те саме в психоаналізі. Несвідоме Лебона містить перш за все найглибші відмінні риси расового духу, що знаходиться власне поза розглядом психоаналізу. Щоправда, ми визнаємо, що ядро людського «Я», котрому належить «архаїчна спадщина» людської душі несвідоме; але крім того, ми відокремлюємо «витіснене несвідоме», що є результатом певної частини цього спадку. Це поняття витісненого відсутнє у Лебона.

«Друга причина, – заразливість, також сприяє утворенню в натовпі певних властивостей і визначає їхній напрям. Заразливість є таким явищем, на котре легко вказати, але не пояснити; її треба зарахувати до гатунку гіпнотичних явищ, до яких ми зараз наблизимося. У натовпі всіляке почуття, будь-яка дія заразна, та ще й такою мірою, що індивід дуже легко кладе свої особисті інтереси в жертву інтересу колективному. Така поведінка, проте, суперечить людській природі, тому людина здатна на неї лише за умови, що вона є частинкою натовпу».

Ця фраза слугуватиме далі підставою для одного важливого припущення.

«Третя причина, до того ж найважливіша, що обумовлює з'яву в індивідів у натовпі таких спеціальних рис, які можуть не зустрічатися в них у ізольованому стані, – це сприйнят-

ливість до навіювання; заразливість, про яку ми щойно говорили, є лише наслідком цієї сприйнятливості.

Щоб зрозуміти це явище, слід пригадати деякі новітні відкриття фізіології. Нам відомо тепер, що в різний спосіб можна надати індивіду такого стану, коли в нього зникне свідомо-особистість, і він підкориться всім навіюванням особи, котра змусила його до перебування в такому стані, здійснюючи за її наказами вчинки, що часто цілковито суперечать його особистому характеру й звичкам. Спостереження свідчать, що індивід, котрий знаходився певний час у активному натовпі, чи то під впливом струмів, що йдуть від цього натовпу, чи з якихось інших причин, невідомо, набуває скоро такого стану, який дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта... Свідомо-особистість у загіпнотизованого цілковито зникає, так само як воля і розум, і всі почуття й думки спрямовуються волею гіпнотизера.

Такий само приблизно стан індивіда, що є часткою одухотвореного натовпу. Він вже не усвідомлює власних вчинків, і в нього, як у загіпнотизованого, одні здібності зникають, інші ж доходять до стану найвищого напруження. Під впливом навіювання такий суб'єкт буде робити відомі вчинки з нестримною швидкістю; у натовпі ж ця нестримна швидкість проявляється ще з більшою силою, оскільки вплив навіювання, однакового для всіх, посилюється через взаємність».

«Отже, зникнення свідомої особистості, переважання особистості несвідомої, однаковий напрямок почуттів та

ідей, визначений навіюванням, і прагнення перетворити негайно в дію навіяні ідеї – ось головні риси, що характеризують індивіда у натовпі. Він вже припиняє бути самим собою й перетворюється на автомат, у котрого відсутня власна воля».

Я навів цю цитату так детально заради того, щоб підтвердити, що Лебон справді вважає гіпнотичним стан індивіда у натовпі, а не лише порівнює його з ним. Ми не бачимо тут жодної суперечності, ми лише хочемо підкреслити, що обидві останні причини тієї зміни, що сталася з індивідом в спільноті, заразливість і підвищена навіюваність, очевидно, не рівноцінні, бо заразливість теж є проявом навіюваності. Нам здається, що вплив обох моментів теж нечітко розмежовано в тексті Лебона. Можливо, ми краще за все розтлумачимо його думку, якщо порівняємо заразливість із впливом окремих учасників спільноти один на одного, хоча суггестивні явища в спільноті, пов'язані з феноменами гіпнотичного впливу, вказують на інше джерело. Але яке? Ми повинні отримати відчуття неповноти від того, що одна з головних складових частин цього впливу, а саме: особа, котра є гіпнотизером для спільноти, не згадана у викладі Лебона. Все-таки він відрізняє від цього вкритого пільмою чарівного впливу заразливу дію, котру чинять окремі особи одна на одну, завдяки котрій підсилюється початкова суггестія.

Лебон вказує на ще один важливий момент для судження про індивіда, котрий є учасником спільноти. «Таким чи-

ном, стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на кілька сходинок нижче по щаблях цивілізації. В ізольованому стані вона, можливо, була б культурною людиною; у натовпі – це варвар, тобто, істота інстинктивна. У неї з'являються схильність до свавілля, безчинства, лютості, але так само й до ентузіазму й героїзму, котрі властиві первісній людині. Вона зупиняється особливо ще на зниженні інтелектуальної діяльності, котрої зазнає внаслідок приналежності до спільноти»³.

Та облишмо зараз індивіда й звернімося до опису масової свідомості у тому вигляді, в якому вона окреслена в Лебона. Стосовно цього немає жодної риси, походження й виявлення котрої становило б труднощі для психоаналітика. Лебон сам вказує нам шлях, відзначаючи аналогію з душевним життям первісних людей і дітей.

Спільнота імпульсивна, мінлива, дратівлива. Керує нею майже винятково несвідома сфера⁴. Імпульси, перед котрими скоряється спільнота, можуть бути, зважаючи на обставини, благородними або жорстокими, героїчними або боягузливими, але в усякому разі вони настільки владні, що перемагають особисте, й навіть інстинкт самозбереження. Спільнота нічого не робить зумисне. Якщо спільнота навіть при-

³ Див. двовірш Шіллера. // Jeder, sieht man ihn einzeln, ist leidlich klug und verständlich; // Sind sie in corpore, gleich wird euch ein Dummkopf daraus.

⁴ Несвідоме правильно вживається Лебоном у сенсі опису там, де воно позначає не лише витіснене.

страсно бажає чогось, то все ж таки це триває недовго, вона нездатна до тривалого хотіння. Вона не зносить жодної за-тримки між своїм бажанням і здійсненням його. Вона має відчуття всемогутності, для індивіда в натовпі зникає розу-міння неможливого⁵.

Спільнота надзвичайно легко зазнає навіювання, вона лег-ковірна, вона не сприймає критику, неймовірне для неї не іс-нує. Вона мислить образами, котрі виникають один за дру-гим так, як вони з'являються в індивіда у стані вільного фан-тазування. Вони не можуть бути виміряні жодною розумною інстанцією за аналогією до дійсності. Почуття спільноти за-вжди дуже прості й надмірні. Отже, спільнота не знає ні сум-нівів, ні вагань.

У тлумаченні сновидінь, котрому ми зобов'язані найкра-щим пізнанням несвідомого духовного життя, ми чинимо за технічним правилом, згідно з яким ми не звертаємо уваги на сумніви й невпевненість у переказі сновидіння й потрак-товуємо кожен елемент явного змісту сновидіння як щось цілком достовірне. Ми відносимо сумніви й невпевненість на рахунок впливу цензури, котрої зазнає робота сновидін-ня, й припускаємо, що первинні думки сновидіння не зна-ють сумнівів і невпевненості, як різновиду критичної робо-ти. Як зміст, вони здатні, звичайно, існувати, як усе інше, в

⁵ Див. Тотем и табу, III. «Анимизм, магия и всемогущество мыслей». Психо-логич. й психоаналитическая библиотека. Випуск VI/ Москва – Ленинград. Го-сиздат, 1924.

денних залишках, що ведуть до сновидіння. (Див. «Тлумачення сновидінь»).

Спільнота негайно переходить до найбільш крайніх дій; висловлена підозра перетворюється у неї зразу ж на беззапечну істину, зародок антипатії – на дику ненависть.

Таке саме наближення усіх емоційних спонукань до крайності, до безмежності властиве афективності дитини; воно повторюється в житті сновидіння, де, завдяки панівному у несвідомому ізолюванню окремих емоційних імпульсів, легка досада вдень проявляється як побажання смерті для винної особи, а натяк на якусь спокусу перетворюється на причину злочинної дії, відображеної у сновидінні. Д-р Ганс Закс зробив чудове зауваження з цього приводу: «Те, що сновидіння повідомило нам про наші взаємостосунки зі справжньою дійсністю, те ми потім знаходимо у свідомості, і нас не повинно дивувати, якщо ми знайдемо чудовисько, побачене нами під збільшувальним склом аналізу, у вигляді інфузорії» (див. «Тлумачення сновидінь»).

Схильна сама до всього крайнього, спільнота збуджується лише через надмірні подразники. Той, хто хоче впливати на неї, не потребує жодної логічної оцінки своїх аргументів; він повинен малювати найяскравіші картини, перебільшувати й повторювати все одне й те саме.

Оскільки спільнота не сумнівається в істинності або хибності своїх аргументів і має разом із цим усвідомлення своєї сили, то вона так само нетерпима, як і довірлива до автори-

тету. Вона поважає силу й мало піддається на вплив доброти, що є для неї всього лиш певного роду слабкістю. Вона вимагає від своїх героїв сили й навіть насильства. Вона хоче, щоб нею володіли, щоб її гнітили. Вона хоче боятися свого володаря. Маючи надзвичайно консервативну основу, вона відчуває глибоку відразу до всіляких нововведень і успіхів – і безмежне благоговіння перед традицією.

Щоб мати правильне судження про моральність натовпу, треба мати на увазі, що за сукупності індивідів, з яких складається натовп, відпадають всі індивідуальні сповільнювачі; й усі жорстокі, грубі, руйнівні інстинкти, що дрімали в людині як пережиток первісних часів, пробуджуються заради вільного задоволення потягів. Але спільноти здатні під впливом навіювання й на вчинки вищого ґатунку: зречення, відданість ідеалу, безкорисливість. Тоді як у індивіда особиста вигода є дуже сильною, майже єдиною рушійною силою, у натовпу вона дуже зрідка виходить на перший план. Можна казати про облагороджувачий вплив спільноти на індивіда.

Тоді як інтелектуальна діяльність спільноти завжди далеко відстає від інтелектуальної діяльності індивіда, її поведінка в етичному розумінні може: або значно переважати поведінку індивіда, або далеко відставати від неї.

Деякі інші риси характеристики, котру дав Лебон, висвітлюють правильність ототожнення масової свідомості зі свідомістю первісних людей. У натовпі можуть існувати й жити поруч одна з одною найсуперечливіші ідеї без того, щоб

з їх логічної неузгодженості народжувався конфлікт. Але те ж саме відбувається й у несвідомому духовному житті окремих людей, дітей і невротиків, як це вже було давно доведено психоаналізом.

У маленької дитини існують, наприклад, протягом дуже тривалого часу амбівалентні налаштування почувань до найближчої особи без того, щоб одна з них заважала прояву іншої, протилежної до неї. Якщо справа наближається, нарешті, до конфлікту між обома налаштуваннями, то він вирішується таким чином, що дитина змінює об'єкт, переводячи одне з амбівалентних почувань на об'єкт заміщення. З історії розвитку неврозу у дорослого можна також дізнатися, що пригнічене почування часто продовжує існувати протягом тривалого часу у несвідомих чи навіть свідомих фантазіях, зміст яких, зрозуміло, прямо протилежний панівному прагненню, без того, щоб з цієї протилежності народився протест «Я» проти того, що воно відкидає. Фантазія протягом якогось часу припустима, поки раптом – зазвичай внаслідок підвищення афективного стану – не народжується конфлікт між нею і «Я» з усіма наслідками, що беруться звідси.

У процесі розвитку від дитини до дорослої людини справа взагалі доходить до все більше й більше поширюваної інтеграції особистості, до поєднання окремих потягів і цілеспрямованих прагнень, що вирости в ній незалежно одне від одного. Діалогічний процес у сфері сексуального життя здавна вже відомий нам як поєднання всіх сексуальних потягів у за-

вершену генітальну організацію (Три статті про теорію статевого потягу. Психотерапевтич. библиот., вып. III, М., 1911, изд-во «Наука»). Численні відомі нам приклади показують, втім, що поєднання «Я», як і поєднання лібідо, може зазнати невдачі: такими є, наприклад, природознавці, що продовжують вірити в Святе Письмо і т. ін.

Далі натовп підвладний воістину магічній силі слова, що викликає в масовій свідомості страшенні бурі й здатного так само заспокоїти його. «Ні розум, ні переконання не можуть змагатися з відомими словами й відомими формулами. Вони виголошуються перед натовпом з благоговінням, – і тут таки вираз облич стає шанобливим, і голови схиляються». Варто лише пригадати при цьому табу на імена у первісних народів і ті магічні сили, котрі вони ототожнюють з іменами й словами⁶.

І нарешті: спільноти ніколи не знали потягу до істини. Вони вимагають ілюзій, від котрих вони не можуть відмовитися. Ірреальне завжди має перевагу у них перед реальним, неіснуюче справляє на них такий самий вплив, що й існуюче. У них є виразна тенденція не робити різниці поміж ними.

Ми показали, що це переважання фантастичного життя й ілюзій, котрі виникають як наслідок нездійсненого бажання, є визначальною засадою для психології невротів. Ми відшукали, що для невротика має значення не звичайна об'єктивна реальність, а психічна реальність. Істеричний симптом зас-

⁶ Див. Тотем и табу.

нований на фантазії і не відтворює справжнього переживання; нав'язливе невротичне усвідомлення своєї провини засноване на факті злого умислу, який ніколи не був реалізований. Як у сновидінні й у гіпнозі, так і в душевній діяльності натовпу принцип реальності відступає на задній план перед силою афективно напружених бажань.

Те, що Лебон повідомляє про вождів натовпу, є менш вичерпним і у ньому не можна вловити певної закономірності. Він вважає, що як тільки живі істоти зберуться в певній кількості, – незалежно від того, чи буде це зграя тварин чи натовп людей, – вони інстинктивно скоряться перед авторитетом вождя. Спільнота – це слухняна черода, що не може жити без володаря. У ній настільки сильна жага покірності, що вона інстинктивно скоряється перед тим, хто оголосить себе її володарем.

Якщо натовп потребує вождя, то він повинен все ж таки мати відповідні особисті чесноти. Він повинен сам гаряче вірити (в ідею), щоб пробуджувати віру в спільноті; він повинен мати сильну імпонуючу волю, що передаватиметься від нього до безвільної спільноти. Далі Лебон обговорює різні типи вождів і прийоми, за допомогою яких вони впливають на спільноти. Загалом він вважає, що вожді чинять свій вплив завдяки ідеям, до яких вони самі ставляться фанатично.

Цим ідеям, так само як і вождям, він приписує зверх того таємничу нездоланну силу, котру він називає «прести-

жем» (привабливістю). Престиж – це тип панування над нами індивіда, ідеї чи речі. Це панування паралізує всі критичні здібності індивіда й виводить його єство шанобливістю й здивуванням. Воно може викликати відчуття, подібне до гіпнотичного засліплення.

Він розрізняє набутий чи штучний і особистий престиж. Перший виникає завдяки імені, багатству, репутації; престиж (привабливість) думок, літературних і художніх творів виникає завдяки традиціям. Оскільки у всіх випадках він корениться в минулому, то дає мало матеріалу для розуміння цього загадкового впливу. Особистий престиж мають небагато осіб, які завдяки ньому стають вождями; все скоряється перед ними нібито під впливом магнетичного зачарування. Однак будь-який престиж залежить також і від успіху й може зникнути через якусь невдачу.

У нас не склалося враження, що у Лебона роль вождя й значення престижу мають правильний зв'язок з таким видатним описом масової свідомості.

III. Інші оцінки колективного душевного життя

Ми скористалися викладом Лебона як вступом, оскільки він, надаючи великого значення несвідомому душевному життю, цілком суголосний нашим власним психологічним поглядам.

Але ми змушені сказати, що власне жоден із постулатів цього автора не є чимось новим. Все те, що знеособлює й принижує, що він говорить за прояви масової свідомості, вже було виголошено до нього іншими авторами з такою ж визначеністю й такою ж ворожістю; все це неодноразово вже повторювалося від найдавніших часів літератури мислителами, державними людьми й поетами⁷. Обидва постулати, в котрих містяться найважливіші погляди Лебона, постулат про колективне сповільнення інтелектуальної діяльності й постулат про підвищення афективності в натовпі, були нещодавно сформульовані Сігеле⁸. Особливостями викладу Лебона залишаються лише обидва погляди несвідомого й порів-

⁷ Див. текст і покажчик літератури в «Psychologie der Kollektivitäten» В. Kraskovic (молодший). Переклад з хорватської Siegmund von Posavec'a. Vukovar, 1915.

⁸ Див. Walter Moede, «Die Massen-und Sozialpsychologie im kritischen Überblick», Zeitschrift für pädagogische Psychologie und experimentelle Pädagogik von Meumann und Scheibner, XVI, 1915.

няння з душевним життям первісних народів. Але й вони, звісно, проголошувалися часто й до нього.

Але більше того: опис і оцінка масової свідомості у тому вигляді, в якому їх пропонують Лебон та інші автори, зовсім не залишилися непохитними. Немає жодного сумніву в тому, що всі ці раніше описані феномени масової свідомості були правильно відзначені; але можна відзначити також і інші, діаметрально протилежні прояви спільноти, на підставі яких можна дати набагато більш високу оцінку масової свідомості.

Вже Лебон був готовий визнати, що за деяких обставин моральність натовпу може бути вищою, ніж моральність індивідів, з котрих він складається, і що лише натовп здатен на величезну безкорисливість і самопожертву.

«Особисте зацікавлення дуже нечасто буває могутнім рушієм у натовпі, тоді як у окремого індивіда воно посідає чільне місце».

Інші вважають, що взагалі лише суспільство є інстанцією, котра встановлює індивіду норми моральності, тоді як окрема людина зазвичай відстає у певному розумінні від цих великих вимог, або що за виняткових станів у натовпі виникає феномен захоплення, завдяки якому можливі чудові вчинки спільнот.

Щоправда, стосовно інтелектуальної діяльності слід визнати, що найважливіші результати розумової праці, відкриття, що викликали значні наслідки, вирішення проблем

– все це доступне лише індивіду, котрий працює на самоті. Але й душа спільноти здатна на геніальну духовну творчість, як це доводить перш за все мова, потім народна пісня, фольклор і т. ін. А крім того, невідомо, скільки мислителів і поетів зобов'язані своїм натхненням тій спільноті, у котрій вони живуть; можливо, вони є швидше виконавцями духовної роботи, у котрій одночасно беруть участь інші.

З огляду на ці помітні суперечності здається, що робота психології спільнот повинна лишитися безрезультатною. Однак легко знайти вихід, що давав би нам надію щасливо вирішити завдання. Під спільнотами, ймовірно, розуміли найрізноманітніші утворення, що потребували відокремлення. Виклад Сігеле, Лебона та ін. авторів стосуються недовговічних спільнот, що утворюються нашвидкуруч з індивідів різного роду, об'єднаних скороминучим зацікавленням. Поза сумнівом, що характер революційних спільнот, а особливо Великої французької революції, справив вплив на їх зображення. Протилежні твердження ґрунтуються на оцінці тих стабільних спільнот чи тих суспільств, у котрих люди проводять своє життя, котрі втілилися в суспільні інституції. Спільноти першого типу співвідносяться з другими так, як короткі, але високі хвилі – з довгими хвилями, що утворюються на неглибоких місцях.

Мак Дугал, котрий спирався у своїй книзі «The Group Mind»⁹ на цю ж саму згадану вище суперечність, знаходить її

⁹ Cambridge, 1920.

вирішення в організаційному моменті. У найпростішому випадку, каже він, спільнота (group) не має взагалі жодної організації або має організацію, що не варта уваги. Він признає таку спільноту як натовп (crowd). Однак він визнає, що натовп людей зібрати нелегко, без того щоб у ньому не утворилися, принаймні, першопочатки організації, що саме в цих простих спільнотах особливо легко помітити деякі основні факти колективної психології. Для того щоб із випадково зібраних учасників людського натовпу утворилося щось на зразок спільноти в психологічному розумінні, необхідною умовою є деяка спільність індивідів одне з одним: спільний інтерес до об'єкта, однорідне почуття в певній ситуації і (як сказав, внаслідок цього) певна міра здатності справляти вплив одне на одного. (Some degree of reciprocal influence between the members of the group). Чим сильніша ця спільність, тим легше утворюється з окремих людей психологічна спільнота й тим дивовижніше проявлятиметься демонстрація масової свідомості.

Найдивовижнішим і в той же час найважливішим феноменом спільноти є підвищення афективності, що з'являється у кожного індивіда (exaltation or intensification of emotion). На думку Мак Дугала, можна сказати, що навряд чи за інших умов афекти людини сягають такого рівня, як це відбувається в спільноті, і, таким чином, учасники зазнають приємних відчуттів, коли втрачають почуття свого індивідуального відособлення, віддаючись безмежно своїм пристра-

стям і зливаючись у цьому зі спільнотою. Таке захоплення індивідів Мак Дугал пояснює, спираючись на так названий ним «principle of direct induction of emotion by way of the primitive sympathetic response», тобто на вже відому нам заразливість почуттів. Суть полягає у тому, що помітні ознаки афективного стану здатні викликати автоматично той же афект у спостерігача. Цей автоматичний гніт буде тим сильніший, чим у більшій кількості людей спостерігатиметься одночасно цей афект. Тоді в індивіда замовкне критика, й він дасть затягнути себе в цей афект. Але при цьому він підвищує збудження інших індивідів, що вплинули на нього, і таким чином підвищується афективний заряд окремих індивідів шляхом взаємної індукції. При цьому, поза сумнівом, діє щось на зразок нав'язливої ідеї зрівнятися з іншими, чинити заодно з багатьма. Грубіші й простіші почування мають більше шансів поширюватися таким шляхом у натовпі.

Цьому механізму підвищення афекту сприяють ще деякі інші впливи, що виходять зі спільноти. Спільнота справляє на індивіда враження необмеженої сили й нездоланної небезпеки. Вона на одну мить стає на місце всього людського суспільства, що є носієм авторитету, чийх покарань бояться, в догоду котрому накладають на себе стільки сповільнень. Інколи небезпечно знаходитися у протиріччі з нею і, навпаки, безпечно наслідувати приклади, що оточують і, якщо треба, то навіть «вити по-вовчому». Скоряючись перед цим новим авторитетом, треба вилучити з діяльності свою попередню

«совість» і піддатися при цьому спокусливій перспективі отримання задоволення, що є результатом скасування сповільнень. Як наслідок, в цілому не так вже й дивно, коли ми дізнаємося, що індивід у спільноті чинить такі речі, від яких він би відвернувся за своїх звичайних життєвих обставин, і ми можемо навіть сподіватися, що ми таким шляхом проллємо деяке світло на ту темну сферу, яку зазвичай огортають загадковим словом «навіювання».

Мак Дугал теж не заперечує проти постулату про колективне сповільнення інтелектуальної діяльності у спільноті. Він говорить, що нижчий інтелект опускає до свого рівня вищий; і той сповільнюється у своїй діяльності, оскільки підвищення афективності взагалі створює несприятливі умови для правильної розумової роботи, оскільки індивіди залякані спільнотою і їх розумова робота не вільна, а також оскільки у кожного індивіда зменшене усвідомлення відповідальності за свої вчинки.

Загальна думка про психічну діяльність у простій, «неорганізованій» спільноті лунає від Мак Дугала не більш дружньо, ніж від Лебона: вона надміру збуджена, імпульсивна, пристрасна, непостійна, непослідовна, нерішуча й при цьому легко переходить до крайнощів; їй доступні лише брутальніші пристрасті й простіші почуття; вона надзвичайно вразлива, легковажна у своїх судженнях, нестримна у своїх думках, сприйнятлива лише до найпростіших і найнедосконаліших висновків і аргументів. Її легко спрямовувати й заляку-

вати, вона не має усвідомлення провини, самоповаги й відчуття відповідальності, але вона готова перейти від усвідомлення своєї сили до всіляких злочинів, на котрі ми можемо очікувати лише від абсолютної й безвідповідальної сили. Отже, вона поводить себе швидше як невихована дитина чи як пристрасний дикун, що вирвався на волю в чужій для нього ситуації; в гірших випадках поведінка спільноти схожа більше за все на поведінку зграї диких тварин, аніж на натовп людей.

Оскільки Мак Дугал протиставляє поведінку високоорганізованих спільнот зображеній тут поведінці, то нам буде особливо цікаво дізнатися, у чому полягає ця організація і якими чинниками вона створюється. Автор нараховує п'ять таких «principal conditions» для підняття духовного життя спільноти на вищий рівень.

Першою головною умовою є певний ступінь постійності у складі спільноти. Ця постійність може бути матеріальною або формальною; перше – коли одні й ті самі особи залишаються протягом тривалого часу в спільноті, друге – коли всередині спільноти існують певні ролі, розподілені між особами, що змінюють одна одну.

Друга умова: у індивіда, що входить до спільноти, з'являється певне уявлення про природу, функції, діяльність і вимоги спільноти, й результатом цього може таким чином стати почуття відношення до спільноти в цілому.

Третя умова: спільнота утворює зв'язок з іншими, подіб-

ними до неї спільнотами, але все ж таки відмінними від неї багатьма пунктами, тож вона ніби змагається з ними.

Четверта умова: спільнота має традиції, звичаї й настанови, котрі особливо поширюються на стосунки її співучасників один з одним.

П'ята умова: в спільноті існує розмежування, що полягає у розмежуванні й диференціюванні роботи, котра випадає на долю індивіда.

За дотримання цих умов нівелюються, на думку Мак Дугала, психічні дефекти спільнот. Від колективного зниження інтелектуальної діяльності вберігають себе тим, що не надають спільноті дозволу на вирішення інтелектуальних завдань, а доручають їх окремим особам, що беруть участь у спільноті.

Нам видається, що умови, котрі Мак Дугал вважає «організацією» спільноти, більш правомірно можуть бути описані по-іншому. Завдання полягає у тому, щоб надати спільноті саме тих якостей, котрі були характерні для індивіда й котрі згладилися у нього в спільноті. Бо індивід мав – поза примітивною спільнотою – свою сталість, свою самосвідомість, свої традиції і свої звички, свою особливу працездатність і свою життєву лінію; він був відокремлений від інших індивідів, з якими мав суперництво. Цю своєрідність він втратив на якийсь час завдяки своєму входженню до «неорганізованої» спільноти. Якщо вбачати мету в тому, щоб наділити спільноту атрибутами індивіда, то слід пригадати

про влучне зауваження В. Троттера¹⁰, котрий вбачав у схильності до створення спільноти біологічне продовження багатоклітинності всіх вищих організмів.

¹⁰ «Instincts of the herd in peace and war». London, 1916.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.